EBU'L-FEREC el-İSFAHÂNÎ'NİN el-AĞÂNÎ ADLI KİTABININ KAYNAKLARI*

Murat SULA**

Özet: Bu makale, Ebu'l-Ferec el-İsfahânî tarafından yazılan ***el-Ağânî***'nin direkt ve dolaylı kaynaklarının hadis âlimlerince belirlenen metodla tespitini ele almaktadır. Bu eser, Arap Dili ve Belagatı'nın temel kaynaklarındandır.

Yazar, bazı çalışmalarını delil göstererek bu metotla kaybolmuş bazı kaynakların içeriklerini tespit etmenin de mümkün olacağını vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: el-Ağânî, Ebu'l-Ferec el-İsbahânî, Kitâbu'l-Cevâbât

The Sources of "*al-Agânî*"

Summary: This article deals with fixing direct and indirect sources of *al-Agânî* which was written by Abu'l-Farac al-Isfahânî (354/965) by implementing method invented by scholars of Hadith. It is one of the basic sorces of Arabic Language and Literature.

The author emphasizes that it is possible to find out contest of some sources which disappeared from sight, by way of same method, adducing some his studies.

Keywords: al-Agânî, Abu'l-Farac al-İsfahânî, Kitâbu'l-Cavâbât

---

* Bu yazı, Fuat Sezgin'nin *Muhâdarât fî târihi'l-'ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften 1984) adlı eserinden s. 147-158'in çevirisidir.

** Arş., Gör. DEÜ İlâhiyat Fakültesi (murat.sula@deu.edu.tr).

Metinde geçen şahısların vefat tarihleri, bunların dipnotlardaki tam adları ve çeviriler tarafımızdan ilave edilmiştir.

EBU'L-FEREC el-İSFAHÂNÎ'NİN el-AĞÂNÎ ADLI KİTABININ KAYNAKLARI*

Bu yazımda, h. 284–354 yılları arasında yaşamış olan ve sizin de çok iyi tanıdığınız Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin eserinden bahsetmek istiyorum. Bildiğiniz gibi, adı geçen kitap, bize ulaşan Arap kültürünün önemli kaynaklarından biri sayılmaktadır. O, son baskısında 24 cilt gibi, büyük hacimli bir eserdir. **el-İsfahânî** (ö. 354/965), meşhur şarkıları, seçilmiş şiir ve nevâdir ile şairler, şarkıcılar ve ediplerin haberlerini bir araya toplamak amacıyla böyle büyük hacimli bir eser kaleme almıştır. Müellif, kendi ifadesine göre, eserini elli yılda telif etmiştir.

Bu kitapla ilgim çok eskiye dayanır. Yirmi yaşlarında iken müsteşrik hocam Helmut Ritter'den bu eserin bir kısmını okudum. Bu okuma esnasında, eserde kesintisiz uzun haberlerin verilmesi dikkatimi çekti ve hocama bunun sebebini sordum. Hocamın cevabı şu oldu: "*Müslüman âlimler, ilginç hafızalara sahiplerdi. Uzun haberleri, bir kitabın tamamını veya bir kısmını ezberleyebiliyorlardı*". Farklı zamanlarda ***el-Ağânî***'nin kaynaklarını konu alan birçok çalışmayı okuma fırsatı buldum ve bu araştırmacıların tamamının, **Ebu'l-Ferec**'in, bir taraftan kitaplardan yararlanırken diğer taraftan da şifâhî bilgiler topladığı fikrini kabul ettiklerini gördüm. Çünkü onlara göre o: *"Falanın kitabından çoğalttım* نسخت من كتاب فلان *"* veya *"Falancanın kitabında buldum* وجدت في كتاب فلان *"* gibi ifadeler kullanırken bazen de; **Ebû 'Ubeyde** (ö. 209/824)'nin ***Kitâbu'n-Nakâ'id***'i veya **el-Medâ'inî** (ö. 225/840)[1]'nin ***Kitâbu'l-Cevâbât***'ı gibi eserlerin adlarını açıkça veriyordu. Fakat o, *"Falanca dedi, bana anlatıldı, falanca bana anlattı, falan, falandan bana haber verdi"* أخبرني فلان عن فلان, حدثني فلان, حدثت, قال فلان veya *"Falanca zikretti* ذكر فلان *"* gibi sîgalar kullanarak haberlerin büyük bir kısmını senedleriyle vermekteydi. Anlaşılan o ki müellif, sözlü rivâyetlere dayanmıştı. Bu varsayımın doğruluğunu kabul edersek, şu soruyu sormamız gerekir: Bu tür şifahi haberlerin târihî kıymeti nedir? Bunların büyük bir kısmı tahrif edilmiş veya karıştırılmış olabilir mi?

Bu durumla ilgili size bir fikir vermek üzere bir Arap edebiyatçısının 1965 yılında yazdıklarını aktarmak istiyorum: *"el-Ağanî'de bulunan haberler, rivâyetler ve hadislerin büyük bir kısmı şifahîdir. Şüphesiz sözlü rivâyetlerde, kişiden kişiye nakledildiğinde bazı ilave ve eksilmeler kaçınılmaz olur ve bu tür aktarımlarda özel*

---

* Bu yazı, Prof. Dr. Fuad Sezgin'nin *Muhâdarât fî tarihi'l-'ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye*, (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften 1984) adlı eserinden s. 147-158'in çevirisidir.

[1] Ebu'l-Hasan, Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Basrî.

üslubun kullanılması gerekir. el-Ağanî'nin sahibi kitabın tamamını ne toplamış ne de çoğaltmıştır. O, haberleri, rivâyetleri ve olayları dinleyip kendisiyle başbaşa kaldığında, bunları kendine has tarzıyla yeniden inşa etmiştir." Durumun böyle olduğunu fark eden söz konusu edîb makâlesinin başlığını da "لم ينصفوا صاحب الأغاني el-Ağanî'nin Sahibine Karşı İnsaflı Davranmadılar" şeklinde belirlemiştir.

Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin metodu, ***Kitâbu'l-Muvaşşah***'ın müellifi ve kendisinin çağdaşı olan **el-Merzubânî**[2] (ö. 384/994)'nin takip ettiği eski muhaddis ve tarihçilerin metoduyla aynı iken, haberlerin senedlerini vermeyen **İbn Kuteybe** (ö. 276/889)'nin ***'Uyûnu'l-ahbâr***'ı ile **İbn Abdirabbih** (ö.328/940)'in ***el-'İkdu'l-ferîd***'de) takip ettikleri metodlarından farklıdır.

Uzun haberlerinde tekrar ettiği senedlerinden dolayı zihnimde problem bırakan tek kitap **el-Ağanî** değildi şüphesiz. Aynı problemle, **Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Musenna**'nin ***Mecâzu'l-Kur'ân***'ını tahkîk ederken karşılaştım ve İmam **el-Buhârî** (ö. 256/870)'nin, ***Sahîh***'inde ***Mecâzu'l-Kur'ân***'dan nakillerde bulunduğunu gördüm. Bundan sonra yönümü, isnad metodunu kullanan hadis, tarih, fıkıh ve edebiyat kitaplarının kaynak problemine çevirdim ve 1951 yılında **el-Buhârî**'nin ***el-Câmi'u's-sahîh***'in kaynaklarını araştırmaya başladım. İşin başlangıcında düşüncem, günümüzde de geçerli olan; kitaplarda senedleriyle zikredilen hadisler ile haberlerin şifâhî rivâyetler olduğu doğrultusunda idi ve bir kısım kaynaklarda bu konuyla ilgili bazı işaretler bulacağım umudunu taşıyordum. Bu çıkmaz sokakta uzun bir zaman harcadıktan sonra Allah bana hadîs terimleri ile ilgili kitapları bulmamı nasip etti. Bu kitaplarda, hicri ikinci asrın ortalarından itibaren, haberlerin rivâyetinde muhaddislerin takip ettikleri kural ve metodların, rivâyet ve nakil yöntemleri ile tahammül/bilgileri alma yollarını açıklandığını gördüm. Bu konudaki araştırmamı İstanbul'da 1956 yılında **"Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* Adlı Eserinin Kaynakları Hakkında Araştırmalar"** başlığıyla yayınladım ve ayrıca bu çalışmamı ***Târîhu't-turasi'l-'Arabî*** isimli kitabımın birinci cildinde, hadis ilmine ait özel kısımda da özetledim. Kitabın bu bölümü daha sonra Arapçaya tercüme edildi.

Bu yazıda, **Ebu'l-Ferec el-İsfahânî**'nin kaynakları hakkında konunun gerektirdiği ölçüde bahsetmeye çalışacağım.

İlim alma yolları sekiz kısım olup bunlar Semâ/dinleme, kırâat/okuma, icazet/izin alma, münâvele/elden alma, kitâbet, mükâtebe/yazma veya yazışma, vasiyyet ve vicâde/bulma'dır

Bu metodlarda ana kural; öğrencinin, rivâyet edilen metni hocasından dinlemesi veya ona okumasıdır. Eğer râvî için dinleme veya okuma imkânı yoksa, şeyh, metnin yazarı veya râvîsi olsun, metnin rivâyeti için ondan izin alması gerekir. Böylece "rivâyet hakkı" düşüncesi oluştu ve ilim alma yollarının herbiri için rivâyet üslupları belirlenmiş

[2] Ebû Ubeydillah Muhammed b. 'İmrân b. Mûsa el-Merzubânî.

oldu. Bu metodlara göre râvî: "*-den işittim* سمعت عن", "*falan bana anlattı* حدثني فلان" veya "*Bana haber verdi* أخبرني" ve eğer dinleme veya okuma esnasında yanında başkaları da var idiyse çoğul sîgası kullanarak "*Bize anlattı* حدثنا", "*Bize haber verdi* أخبرنا" der. Müslüman âlimler, kitap sayısının çoğalması ve farklı bölgelere ulaşmasıyla birlikte, nakledilenin doğruluğu korunmak şartıyla, dinlemeyem veya huzurda okunmayan kitapların rivâyet veya nakillerine musamaha göstermeye mecbur kaldılar. Böylece "**icazet**", "**yazışma**" vb. türler ortaya çıkmış oldu. Daha sonra, icâzet almadan sağlamlığına güvenilen bir kitaptan nakletmeye izin verdikleri dönem geldi ki bu türün adına "*vicâde/bulma*" denildi. Kitaplardan bu tür nakilde bulunmak için "*Buldum* وجدت", "*Zikredildi* ذكر", "*Bana anlatıldı* حُدثت" veya "*Dedi* قال" gibi ifadelerin kullanımı şart koşuldu. Eski âlimlerin kitaplarını veya şerhlerini incelediğimizde, bu konunun onlar tarafından bilindiğini ve senedli kitaplardaki metinlerin şifâhî rivâyetle olmadığını, seleften uzak olmamız ve bu konulara ait kitaplarını okumayı ihmal etmemiz sebebiyle yanlış anlayışımız, bizi gerçeğin tersi bir neticeye götürdüğünü görürüz.

Sağlam bir kuraldan hareket edersek, elimizde hicrî birinci asırdan kalan ve haberlerini senedleriyle aktaran kaynaklardaki bilgilerin, kitaplardan rivâyet edildiğini görürüz. Mesela, **el-Ağanî**'de geçen: "أخبرني محمد بن الحسن بن دريد قال: أخبرني عمر بن شبة عن أبي عبيدة عن عوانة بن الحكم.... كذا وكذا وكذا"[3] gibi bir rivâyeti ele aldığımızda, rivâyet zincirindeki şahıslardan birine ait eserin **Ebu'l-Ferec**'in elinde mevcut olduğunu ve ondan nakilde bulunduğunu, ihtimaller arasında düşünebiliriz. Nakilde bulunduğu bu eser, ya kendisine ya da **İbn Düreyd** (ö. 321/933), **'Ömer b. Şebbe**[4] (ö. 262/875), **Ebû 'Ubeyde** ve **'Avane**[5] (ö. 316/928)'den birisine ait olabilir. Bu ihtimale göre seneddeki iki kişi **'Avane**'nin eserinin râvîleri olmuş oluyor [6]. Bu durumda **Ebu'l-Ferec**'in eserinde adı geçen isim veya isimler, ya bilginin kaynağı veya eserin râvîsi ya da râvîleri demektir.

---

[3] "Bana Muhammed el-Hasan b. Dureyd haber verdi ve şöyle dedi: Ömer b. Şebbe Ebu Ubeyde'den o da Avane b. el-Hakem .....vs.den şöyle şöyle haber verdi".

[4] Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. 'Ubeyde b. Zeyd el-Basrî.

[5] Yakub b. İshak b. İbrâhim, Ebû 'Avane el-İsferayini.

[6] Paragrafta *"Ebu'l-Ferec'in haberlerinin kaynağı, veya Ömer b. Şebbe'ye veya Ebû 'Ubeyde'ye ya da 'Avane'ye ait bir kitap da olabilir."* cümlesi tekrar edildiği için tercümeden çıkarıldı.

Kitap ismini zikrettiği başka bir örneği ele alalım: "أخبرنا اليزيدي (محمد بن العباس) عن الخراز (أحمد بن الحارث) عن المدائني في كتاب الجوابات ...."[7]. Bu rivâyette de **Ebu'l-Ferec**'in, **el-Yezîdî**[8] (ö. 310/922) aracılığıyla **el-Harrâz/el-Hazzâr** (ö. 258/872)[9]'dan haberini aldığı ***Kitabu'l-Cevâbât***'tan nakilde bulunup bulunmadığına hüküm veremiyoruz. Çünkü o, bu haberi **el-Harrâz**'ın rivâyetiyle ***Kitabu'l-Cevâbat***'tan alan **el-Yezîdî**'ye ait bir kitaptan rivâyet edebileceği gibi **el-Meda'inî**'den rivâyette bulunan **el-Harrâz**'a ait bir eserden de aktarmış olabilir.

Hicrî dördüncü asırdan önce kitap tedvîn eden ve rivâyetlerinde dikkatli olan selef âlimleri, doğrudan veya dolaylı olarak yararlandıkları kaynakları tanımaya yarayan işaretler koymayı önemsememişlerdir. Bu, görevlerini ihmalden kaynaklanan bir durum değildir. Aksine onlar, eserlerini çağdaşlarının bilgi seviyesine güvenerek yazıyorlardı. Sonraki nesillerin karşılaştıkları güçlükleri, eserlerine selef âlimler koymamışlardır. Şu bir gerçek ki müellif, çağdaşının seviyesine güvenir. Öyle anlaşılıyor ki sonraki âlimler, bu kitaplarda birtakım zorluklar hissettiler ve birçoğu konuyla bağlantılı olarak, "*Falancaya göre böyle senetli bir rivâyet falancanın kitabına delalet eder*" gibi kayıtlarıyla, yeni nesillere yardımcı olmaya çalışmışlardır. Şeyhleri konu alan birçok eser sonraki nesiller tarafından bu amaçla kaleme alınmıştır.

Biz bugün, hicrî birinci asırda haberleri senetleriyle birlikte aktaran kitapların doğrudan veya dolaylı kaynaklarını tespit etmemize imkân veren bir metod bulmak zorundayız.

1954 yılından önce ulaştığım bu metodu, ***Tarîhu't-turâsi'l-'Arabî*** kitabımı yazarken uyguladım ve metodun doğru olduğu konusunda güvenim günden güne artmış oldu.

Metodun özeti şöyledir:

Direkt kaynaklarını araştırdığımız kitabın bütün senedlerini bilgi kartlarına toplar ve bu kartları râvîlerin isimlerine göre en yeniden başlamak üzere, eskiye doğru tarihi sıraya koyarız. Birinci ortak isimden başlayıp bunun nereye kadar böyle olduğunu ve nereden itibaren çatallanmaya başladığını araştırırız. Ortak olan isimlerin sonuncusu, kaynağını araştırdığımız kitabın müellifinin haberini aldığı kaynağın yazarıdır. Eğer râvîlerin adları birinci isimde ortak olup ondan sonra çatallanıyorsa, ilki, müellifin ilk kaynağıdır ve bu kaynağın ihtiva ettiği bilgiler farklı kaynaklardan elde edilmiş olabilir Ortak adlar, örneğin, ikinci veya üçüncü halkaya kadar varırsa bu şu anlama gelir: Ortak

---

[7] *Kitabu'l-cevâbât*'ta el-Yezîdi (Muhammed b. el-Abbâs) el-Harraz (Ahmed b. el-Haris)'den o da el-Medâini'den bize haber verdi.

[8] Ebû Abdullah Muhammed b. Abbas b. Muhammed Yezîdî.

[9] Ahmed b. el-Hâris b. el-Mubârek el-Harrâz.

ilk isimler kitabın râvîlerinin adları; dallanmadan bir önceki ortak isim ise müellifin kaynağının yazarıdır.

Bu metodu bundan önce **Buhârî** ve **Müslim**'in ***Sahîh***'leri ile **et-Taberî**[10] (ö. 310/923)'nin tefsir ve tarihine uyguladım ve şu sonuca vardım: **Buhârî**, hadîsleri kendinden bir önceki kuşağa ait bilgiyi, tasnîf metodları birbirinden çok farklı olan yaklaşık ikiyüz kadar kaynaktan almıştır. Buharî'nin aksine **Müslim** (ö. 261/875) ve **et-Taberî** malzemelerini daha eski kaynaklardan almışlardır. Günümüz ifadesiyle; "***Buhârî yeni araştırmalardan yararlanmıştır***" diyebiliriz.

Kaynaklarını araştırdığımız bir eserin konularını, metodumuza göre tespit ettiğimizde veya kaybolduğunu düşündüğümüz herhangi bir eserin konularını bir araya getirip büyük ya da küçük hacimde müstakil kitap meydana geldiğinde aynı metodla onların da kaynaklarını araştırabiliriz.

Bu zorunlu girişten sonra asıl konumuza, ***el-Ağânî***'nin kaynaklarına dönebiliriz. Şimdiye kadar ***el-Ağânî***'nin kaynakları hakkında araştırma yapanlar tahminlerden yola çıkmışlardır. İlgili eserde **Ömer b. Şebbe**, **Ebû Hifân** (ö.), **İbn Sellâm**[11] (ö. 232/846), **el-Medâ'inî**, **Di'bil el-Huzaî** (ö. 245/987), **Abdullah b. Ebî Sa'îd el-Varrâk** (ö.), **Ali b. Yahyâ el-Muneccim** (ö. 275/888)[12] gibi isimlerin tekrarı, ***Tabakâtu'ş-şu'arâ*** veya ***Ahbâru'ş-şu'arâ*** gibi kaynakların zikredilmesi dikkatlerini çekmiş ve **Ebu'l-Ferec**'in bu kitapları kaynak olarak kullandığına inanmışlardır. Bu alanda çalışma yapanlardan en önemlileri; Fransız **R. Blachére**[13], Amerikalı **L. Zolondek**[14] ve Doğu Almanyalı **M. Fleıschhammer**[15]'dir. Alman araştırmacı, konuyla ilgili müstakil bir kitap kaleme almıştır. Fakat bu çalışmasında ne yazık ki Goldziher'in kendisine öğrettiğiyle yetindiği görülmektedir. Keşke bu araştırmacı, hadisçilerin metodunu öğrenip kıymetini anlasaydı.

Anlatmaya çalıştığım bu özel araştırmamın sonuçlarına gelince; bunlar, her halükarda yeni bir şeydir. Çünkü, senedlerle ilgili kitapların listesine ulaşmak için bu metodu ***el-Ağanî***'ye uygulamadan önce, ***Târîhu't-turâsi'l-'Arabî ve'l-İslâmî*** isimli kitabımı yazarken ben de benzer tahminlere dayanmıştım. Buradaki tahminden kasdım, Ebu'l-Ferec'in doğrudan yararlandığı kaynaklarının müellifleri ile ilgili tahminimdir. "أخبرني فلان قال: أخبرني محمد بن الحسن بن دريد، قال: أخبرني عمر بن شبة"[16] veya "أخبرني

---

[10] Muhammed b. Cerîr **et-Taberî**.

[11] Muhammed b. Sellâm el-Cumahî.

[12] Ebu'l-Hasan **Ali b. Yahyâ b. Mansûr el-Muneccim.**

[13] Régis, Blachére, *Historie de la littérature arabe* ... I-III. Parir 1952, 1964, 1966.

[14] Lorraine, Zolondek, *The Sources of the Kitab al-Aganî*, Arabices 8/1961/294-308.

[15] Manfred, Fleıschhammer, *Qellenuntersuchngen zum Kitâb al-Aġânî*, Halle 1965.

[16] Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd bana haber verdi ve şöyle dedi: Ömer b. Şebbe bana bildirdi.

"فلان"[17] gibi isnadlardaki tahminim; bu iki isnaddaki birinci isim olan İbn Dureyd, bir taraftan râvî diğer taraftan da kaynak/ların yazarı olduğu şeklindeydi.

Ebu'l-Ferec, İbn Dureyd'den yaptığı rivâyetlerle 170 kadar haberi kitabına almıştır. İkinci halkadaki râvî adları ile onlardan rivâyet sayıları şöyledir:

Ebû Hâtim es-Sicistânî - Ebû 'Ubeyde : 80

İbnu'l-Kelbî[18] (ö. 204/819) : 30

el-Esma'î[19] (ö. 216/831) : 20 ve

er-Riyyaşî (ö. 258/871)[20] .....

Bunun haricinde eserde **İbn Düreyd**'i takip eden on beş kadar râvî ismi göze çarpmaktadır.

Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin, hem **Ebû 'Ubeyde, İbnu'l-Kelbî** ve **el-Asma'î**'nin hem de **İbn Dureyd**'in eserinden, yine **İbn Dureyd** vasıtasıyla nakilde bulunduğunu düşünüyordum. Fakat bugün, müellifin bu senedleri sadece **İbn Dureyd**'in eserinden, - ki bu ***el-Emâlî*** adında hacimli bir eser olup, bazı kısımları bize ulaşmıştır-, aktardığına inanıyorum. Bu konuda fikir değişikliğine gitmemin sebebi, bu yıl üzerinde yoğunlaştığım çalışmamın bir sonucudur. Bu zorunlu araştırmamı, başka bir çalışmamın edebiyata ait dokuzuncu bölümünü kaleme alırken konuya ihtiyaç duyuncaya kadar, zamanımın darlığı sebebiyle birçok defa ertelemek zorunda kalmıştım.

Çalışmamın sonuçlarını şöylece özetleyebilirim:

1- **Ebu'l-Ferec**'in kendilerinden doğrudan rivâyette bulunduğu râvî sayısı yüz elli civarındadır. Senedlerdeki müşterek halkalar ile çeşitlenme noktalarını araştırdıktan sonra, **Ebu'l-Ferec**, iki râvînin -ki bunların biri, "أخبرنا الطوسي، قال: حدثنا: الزبير بن بكار..." sîgalarıyla kendisinden seksen beş kez rivâyette bulunan ve h. 322'de vefat eden **Ahmed b. Suleymân et-Tûsî**'dir-, dışındaki şahıslardan "أخبرني" veya "حدثني" ifadeleriyle rivâyette bulunduğuna kânî odum. Müellif, bunlardan aynı isnadla, **Zübeyr b. Bekkâr**[21] (ö.)'a ait ***Cemheretu'n-neseb*** isimli kitaptan **et-Tûsî** rivâyetiyle nakilde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda adı geçen râvîlerden ikincisi, **Ebu'l-Ferec**'in, kendisinden yaklaşık elli kez rivâyette bulunduğu **İbrâhîm b. Muhammed b. Eyyûb**

---

[17] Falanca bana haberdi ve şöyle dedi: "Falanca bana bildirdi".
[18] Hişâm b. Muhammed el-Kelbî.
[19] Abdullah b. Kurayb el-Asmaî.
[20] El-Abbâs b. El-Ferec b. Ali b. Abdullah **er-Riyyaşî**.
[21] Ebû Abdullah b. Ebî Bekr, Bekkâr b. Abdullah b. Mu'ab .b Sâbit el-Kuraşî.

(ö.)'dur, ki o da **Abdullah b. Müslim b. Kuteybe**'nin ***eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ***'sından rivâyet etmiştir.

Tespit ettiğim râvîlerden geriye kalan yüz kırk sekizinin bir kısmı eserleriyle meşhur olmuş iken bir kısmı da yazarın, kendisinden sekiz yüzden fazla rivâyette bulunduğu **el-Hasan b. Ali el-Haffaf** gibi tanınmamış şahıslardır. Senedlerin ortak zincirler ile ayrışma noktalarını araştırdığımızda, aşağıdaki tabloyla karşılaşıyoruz:

el-Haffaf (ö. 299/911?), **İbn Mihruveyh** (ö. 335/946)'ten : 350,

İbn Ebi'l-Hayseme[22] (ö. 279/892-93)'den : 75,

el-Harrâz, el-Medâ'inî'den : 70 ve

İbn Ebî Sa'îd'den de :50 defa rivâyette bulunmuştur.

Ayrıca, eserde müellifin kendilerinden sadece birer defa rivâyette bulunduğu elli kadar râvînin adına rastlamaktayız. Bazı yerlerde **el-Haffaf**'ın râvî değil, haberin bizzat kaynağı olduğuna da işaret etmek gerekir.

Yukarıda verilen bilgilerden **Ebu'l-Ferec**'in doğrudan isitifade ettiği kaynaklardan birinin yazarının **el-Haffâf** olduğu sonucuna varıyoruz. Konunun sadece bir yönünü dikkate alarak tahminde bulunmamız bizim için zor olabilir. Fakat **Ebu'l-Ferec**'in rivâyetlerinin bütün yönlerini ve sonucun başka yollarla doğruluğunu burada anlatacak değilim.

Ebu'l-Ferec, eserini telif ederken, her şeyden önce eğânî/seçkin şarkılar, şâirler tabakâtı, maâni kitapları ile bizzat hocalarına ait ahbâr ve nevâdir eserlerine -ki bu eserlerin oluşumunda önceki nesillerin katkıları inkâr edilemez- dayandığı konusunda bende kesin bilgi oluştu. **Ebu'l-Ferec**'in bu kaynakların adlarını vermemesinin sebebine gelince; onun, çağdaşlarının bilgisine güvenmesi ve eserinin gelecekte bu kadar takdîre şâyân olacağını tahmin edememesidir.

2- **Ebu'l-Ferec**, doğrudan yararlandığı kaynakların çoğunu biliyordu ve genellikle de onlara müracaat ederek nakilde bulunuyordu. Fakat, müellifin bu eserlerden rivâyet etme icâzeti olmadığından, iktibaslarını "نسخت من كتاب أحمد بن أبي طاهر"[23] veya "ذكر أحمد بن أبي طاهر...، قال أحمد بن أبي طاهر، حكى أحمد بن أبي طاهر"[24] gibi ifadeler kullanarak yapmak zorunda kalıyordu.

Ayrıca şu ifadelere de yer vermiştir:

---

[22] Ebû Bekr Ahmed b. Ebû Hayseme Zuheyr b. Harb İbn Ebû Hayseme.

[23] Ahmed b. Ebî Tahir'in kitabından kopya ettim.

[24] Ahmed b. Ebî Tâhir ... anlattı. Ahmet b. Ebî Tâhir dedi. Ahmet b. Ebî Tâhir hikâye etti.

- «نسخت من كتاب عبد الله بن المعتز... »[25]؛
- «ذكر ابن المعتز ...، حكى ابن المعتز، قال ابن المعتز... »[26]؛
- «ونسخت من كتاب لهارون بن الزيات بخطه»[27]؛
- «نسخت من نسخة بخط هارون بن الزيات»[28]؛
- «ونسخت من كتاب هارون بن محمد ...»[29].

3- Verdiğimiz örneklerde müellifin, dönemindeki okuyucunun bilgi seviyesine güvendiği için eserlerin adlarını vermediğini görüyoruz. **Ebu'l-Ferec**'in, **İbnu'l-Mu'tez** (ö. 296/908) ile **Ahmed b. Ebî Tâhir** (ö. 280/893?) adına zikrettiği eserlerden birincisinin ***Tabakâtu'ş-şu'arâi'l-muhdesîn*** ikincisinin de ***Târîhu Bağdâd*** olduğunu tespit edebilmemiz bizim için büyük bir şanstır.

Adını zikrettiği üçüncü kitabın, rivâyet edilen konulardan yola çıkarak, şarkıları konu alan başka bir eser olduğunu tahmin ediyorum.

4- Verdiğimiz örnekler ile diğer misallerden anlaşılacağı gibi **Ebu'l-Ferec**'in "Kitab" kelimesini nekre/belirsiz kullanması yazarın ilgili kitabı görmediği anlamına gelmez.

5- **Ebu'l-Ferec**, hicrî ikinci ve üçüncü asırdan şarkı, neseb, ahbâr, nevâdir ve şairler tabakâtı ile ilgili birçok kitaba senetlerini almadan müracaat etmiş ve bu kitaplara ذكر, قال veya روى fiilleriyle işaret etmiştir.

6- Yukarıda zikredilen örnekte görüldüğü gibi **Ebu'l-Ferec**, genellikle haberlerin senedlerini, kendilerinden doğrudan yararlandığı iki hocasının adıyla verir. Senedlerinde bu iki kişinin adlarına yer vermesi, onların, **Ebu'l-Ferec**'in haberlerini doğrudan aldığı iki kaynağın müellifi olduklarını göstermektedir. Müellif, bu iki kaynağın bir tanesinden haberi almış diğerinde ise haberi bulmuştur.

Şu anda burada değil de ***Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*** kitabımın onuncu cildinde anlatmayı planladığım başka konular da vardır.

---

[25] Abdullah İbnu'l-Mu'tez'in kitabından kopya ettim.
[26] İbnu'l-Mu'tez zikretti, İbnu'l-Mu'tez anlattı, İbnu'l-Mu'tez dedi.
[27] Hârun b. ez-Zeyyât'ın kendisinin yazdığı kitabından kopya ettim.
[28] Hârun b. ez-Zeyyât tarafından çoğaltılan nüshadan kopya ettim.
[29] Hârun b. Muhammed'in kitabından kopya ettim.

Edebiyatla ilgili özel bölümün telifinde takip ettiğim bu metod büyük önemi haizdir. **Ebu'l-Ferec**'in hocaları arasında, "Edebiyatçılar" gibi özel başlıklar altında ele alınmaya değer yüz otuz kadar şahıs tespit ettim. Kaynaklar bunlara ait kitapların yarısının adlarını vermektedir. Nakledilenin türünü anlamak için haberlerin içeriklerini araştırmaya çalıştım ve çoğunun ağânî, şair tabakaları, haberler ve maânî türü eserler olduğunu keşfettim.

Bu çalışmamın sonucunda, zikredilen eserlerin konularını, isimlerini ve muhtevalarını tespit veya tahmine çalışmanın yanında matbû veya yazmalarda onlardan yapılan alıntıları da toplayarak en yeniden en eskiye doğru ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşak şeklinde sınıflandırmaya gayret ettim. Ve bu metod sayesinde, ***Târihu't-turâsi'l-'Arabî*** serisinin edebiyata ait onuncu cildine, kitapları kaybolmuş üç yüz kadar müellifi koymayı başardım. Arap kardeşlerimden, metodumu benimsemelerini ve kaybolan kitaplarla ilgili çalışmalarını bu kural çerçevesinde yürütmelerini temenni ediyorum. Şu unutulmamalıdır ki, Batı toplumu hakkında bugün sahip olduğumuz bilginin büyük kısmı, araştırmacıların bir araya getirdiği parçalara dayanmaktadır. He şeyden önce, hâlâ isim listeleri olmayan ve kıymetleri takdir edilmeyen, aksine pek çok kişi tarafından gerçek dışı olay şahitleri gibi hayalî isimler olduğu kabul edilen râvîlere ait mükemmel kataloglar hazırlamamız gerekmektedir.